

LABİYAL ÜNLÜ UYUMUNUN GELİŞMESİ ÜZERİNE BÂZİ NOTLAR

BERNT BRENDAMOEN

Bu yazı, «Tyrkiske transkripsjonstekster i Topkapı Sarayı i İstanbul» adlı doktora tezimin bir kısmının Türkçe özetidir. Yakında Almanca yayımlanacak olan bu tezimde, transkripsyon metinleri araştırmaları ile ilgili genel problemler, Topkapı Sarayı arşivinde bulunan başka transkripsyon metinleri, metinlerin tarihî önemi, çok karmaşık imlâ özellikleri ve ünlü uyumu ile ilgili olmayan fonetik, morfoloji ve sentaks özellikleri gibi konular da ele alınmaktadır. Bu makâlede inceleyeceğim metinlerin burada ele alamayacağım bâzı enteresan özelliklerinin, tezimde bulunduğunu belirtmek isterim¹.

§ 1 Genel olarak ünlü uyumunun, Türkçenin en eski devirlerinde başlayarak bugünkü Türkiye Türkçesine kadar aralıksız bir gelişme çizgisini takib ettiği sanılmaktadır². Bu, özellikle yabancı kelimelerde rast-

1 1978 yılında Saraybosna'da yapılan III. C.E.P.O. kongresinde sunduğum tebliğ, bu makâlemin bir özeti idi. 1976 yılında Hamburg'ta yapılan II. C.E.P.O. kongresinde burâda ele alacağım iki metin tarihçesi ile ilgili bir tebliğ sundum. Metinlerin tarihî önemini «*Sultan Cem - en osmanerprins i eksil i renessansens Europa*» (Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul - Meddelanden 3/1978, s. 40-65, İngilizce özeti vardır) başlıklı bir makâlede de ele almaktayım.

Gerek metinlerin okunması, gerekse açıklanması ile ilgili olarak bilgilerinden faydalandığım Bayan Ü. Altındağ (İstanbul), Prof. Dr. S. Buluç (İstanbul), Doç. Dr. K. Eraslan (İstanbul), Prof. Dr. B. Flemming (Leiden), Prof. Dr. G. Hazai (Berlin), Prof. E. Hovdhaugen (Oslo), Bayan N. İldeniz (İstanbul), Prof. Dr. Z. Korkmaz (Ankara), Dr. J. Lefort (Paris), Prof. Dr. Ş. Tekindağ (İstanbul), Doç. F. Thordarson (Oslo) ve Prof. Fr. A. Tietze'ye (Viyana) burada teşekkürlerimi tekrarlamak isterim.

2 Denny, PhTF, s. 190 ve Hazai, s. 365: «Die der Angleichung unterlegenen Morpheme können wir, wenn wir den Stand, der sich aus den ältesten Denkmälern ergibt, als historischen Ausgangspunkt nehmen, in drei Klassen einteilen».

lanan istisnâlara³ rağmen ta Orhun Türkçesinden önce gelişip Türkiye Türkçesinin bütün devirleri boyunca her zaman geçerli bir prensip olan *palatal* uyumu için geçerli bir görüştür. Ancak buna karşılık *labiyal* uyumu, tarihte zaman zaman esaslı sarsıntılara uğramış, hattâ Eski Anadolu Türkçesinde -elimizde bulunan yazılı kaynaklara bakarsak- bütünü ile yok olmuştur. Böylece, Eski Anadolu Türkçesinde bulduğumuz ünlü uyumu sistemi, Eski Türkçede (yani Orhun ve Uygur Türkçesinde) bulunan pek gelişmiş sistemin bir devamı değil, tam tersine onun bozulmuş bir biçimidir.

§ 2 Eski Türkçede ve kısmen Orhun yazıtlarından önceki devirde *O* (yani *o/ö* değişmesi⁴) ile *U* (yani *u/ü*) karışarak *U* olduktan sonra⁵ eklerde şu tür ünlü uyumları bulunmaktaydı :

E (*a/e* palatal değişmesi)

I (*i/i* palatal değişmesi)

U (*u/ü* palatal değişmesi)

X (*i/i/u/ü* palatal ve labiyal değişmesi)

Eski Türkçede pek çok örnekleri bulunan labiyal uyumuna göre Eski Anadolu Türkçesinin uyum sistemi, büyük bir gerileme göstermektedir. Artık işlek olmayan bâzı eklerde pek seyrek olarak geçen labiyal uyumu örnekleri dışında⁶ Eski Türkçedeki *X* yerine Eski Anadolu Türkçesinde hep *U* veya *I* geçmiştir. Aynı zamanda Eski Türkçedeki *U* eklerinde bazıları *I*, *I* eklerinden bâzısı ise *U* eki olmuştur.

Bu önemli değişimin, her ek ünlüsünün yalnız iki varyantının bulunduğu Eski Türkçe yazıtlarından çok önceki bir sistemi⁷ aksettirmesi olmayıp, tam tersine Eski Anadolu Türkçesine özgü ve yeni bir özellik niteliği taşıdığı, şu yönlerden anlaşılmaktadır:

a) Eski Türkçede ünlüsü *I* olan bâzı ekler, Eski Anadolu Türkçesinde *U*

3 Hazai, s. 365 ve 369'a bakınız.

4 Büyük harfler, morfofonolojik sisteminde değişmelere tâbi «Archiphoneme», yani «ana fonemler»in sembolüdür. Böylece meselâ, *E*, palatal uyumuna göre /a/ ve /e/ olarak realize edilebilen ünlü, *K* ise etraftaki seslere göre /k/, /q/, /ğ/ şeklini alabilen ünsüzdür. Taksim işaretleri arasındaki harfler ise, fonemleri sembolize etmektedir.

5 Thomsen 1963.

6 Meselâ araç eki *-Xn*. Eski Anadolu Türkçesinde bu ek, genellikle *-In*'dir (*so-tün, gündüzün*, Banguoğlu s. 78), fakat *-Xn* da bazı örneklerde korunmuştur (yalıfuzun, Mansuroğlu s. 169).

7 Bombaci 1952, s. 96.

- ekleri olur, bazı *U* ekleri ise *I* ekleri olur⁸.
- b) Eski Anadolu Türkçesinde bütün eklerin *I* ile *U* gurupları arasına bölünmesi, belli başlı fonetik kurallarına ve analogilere bağlıdır (aşağıya bakınız).
- c) Kronolojik olarak Eski Anadolu Türkçesine en yakın Türk dillerinden biri olan Çağatayca, genel olarak Eski Türkçenin ünlü sistemini muhafaza etmiş görünmektedir⁹.

§ 3 Labiyal ünlü uyumunun Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine kadar gelişmesi, genel olarak şöyle bir çizgiyi takip etmiştir¹⁰ :

Labiyal (dudak) ve velar (artdamak) ünsüzü önünde $X > U$: $-(X)m/\tilde{n}$ (aidlik eki, I. ve 2. şahıs tekil) $> -(U)m/\tilde{n}$; $-(X)P$ (ulaç eki) $> -(UP)$; $-IXG$ (sıfat eki) $> -IUG$ v.b. Belirtme eki $-(X)G$ bu kurala aykırı düşmektedir. Velar ünsüzünü yitirip yapısını değiştirerek bu ek $-(y)I$ olmuştur. Bu gelişmenin, zamir belirtme eki $-nI$ ile analogik olması gerekir. Eski Anadolu Türkçesinden önce geniş bir alanda (Çağatayca, bugünkü Azerî Türkçesi, Özbekçe ve Türkmençe ile karşılaştırınız) kullanılmış olması gereken $-nI$ ekinin Eski Türkçede de illabiyal ünlüsü vardı.

Bunun dışında $X > I$ olmuştur. Bununla ilgili olarak X 'in $/n/$ ile $/\tilde{n}/$ önünde değişik gelişmesine değinebiliriz : Yukarıda sözü geçen $-(X)n > -(U)\tilde{n}$ değişmesinden belli olduğu gibi $/\tilde{n}/$ ünsüzü velar değerini saklar-ken $/n/$, X 'in I 'ye geçmesine yol açmıştır, meselâ : $-Xn$ (araç eki, not 6) $> -In$; $-(X)n-$ (dönüşlü fiil eki) $> -(I)n-$. (Ancak daha sonra $/n/$ 'nin yuvarlaklaştırıcı etkisi görülür, madde 20'ye bakınız.)

§ 4 Eski Türkçe I , $/\tilde{n}/$ önündeki durumları dışında genellikle korunmuştur : İlgi eki $-In > -U\tilde{n}$. Fakat bu gelişme diğer velar ünsüzler önünde olmayıp da isim eki $-IK$, neden $> -IUK$ değil, $-IK$ olarak kaldığı bilinmemektedir. Bunun bir sebebi, genellikle *isim* türeten $-IK$ morfemi ile hemen hemen eşsesli sıfat eki $-IXG$ ($> -IUG$) arasında daha belli ayırım yaratmak istenmesinden olabilir. Fakat göreceğimiz gibi (madde 24) $-IK$ ekinin Eski Anadolu Türkçesinde ve Orta Osmanlıcada hangi uyum gurupuna âid olduğu kesin değildir.

8 Meselâ $-sIz > -sUz$; $-II$ («koordinatif», msl. Eski Türkçe *tünli künli*, Tekin s. 66) $> IU$ (Banguoğlu, s. 98); $-mU > -mI$; aşağıya bakınız.

9 Eckmann, s. 33-36 ile karşılaştırınız.

10 Bu incelemenin dayandığı bilgiler, şu kaynaklardan alınmıştır: Gabain, Turfantexte VIII, s. 77-84; Tekin, s. 63-67 ve passim; Mansuroğlu, Banguoğlu, Bombaci 1952 passim.

Bunda analogilerin de büyük etkisi olmuştur. Böylece $-IXG > -IUG$ ekine analog olarak «koordinatif» eki $-II$ (not 8) $> -IU$ ve $-sXz > -sUZ$ olmuştur¹¹.

U , soru morfemi $-mU$ dışında korunmuştur. (Soru morfemi, Eski Anadolu Türkçesinde bilinmeyen bir sebeple $> -mI$ olmuştur.)

§ 5 Yukarıda bahsettiğimiz özelliklerin, bu gelişmenin yalnız bâzı ana çizgileri olduğuna ve de Eski Türkçe ek ünlülerinin bâzı ayrıntılarını hâlâ karanlıkta kaldığına değinmek gerekmektedir. Öte yandan harekeli Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ünlülerin niteliği her ne kadar şüphesiz görünüyorsa da, elimizde bulunan bu metinlerin çoğunun, edebî metinler olduğundan imlâda olduğu gibi belki hareke konusunda da gerçek telâffuzdan çok geleneksel bir yazılışa bağlı olmasını düşünmemiz yerindedir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde arasına labiyal uyumu göstererek yukarıda sözünü ettiğimiz gerilemeye aykırı düşen ek örneklerine rastladığımız zaman şunu sormamız gerekir : Bu örnekler, Eski Türkçe ünlü sisteminin bir kalıntısı mıdır, yoksa daha sonraki Orta Osmanlıcada yer alacak olan gelişmenin çok erken örnekleri midir?¹² Şöyle bir açıklamayı uygun buluyoruz :

Yukarıda bahsettiğimiz $X > U$ ve $I > U$ değişmelerinin çoğu, komşu ünsüzlerin yuvarlaklaştırıcı etkisi ile meydana geldiğine göre, ve ayrıca bu tür ünsüzler eklerin büyük bir çoğunluğunda bulunduğundan labiyal uyumu sisteminin tümü bozulmuştur. Şöyle ki X , U 'ya geçmediği eklerde labiyal uyumunun (yani X 'in) artık korunması imkânsızdı. Bundan dolayı ünlü sisteminin dengesinin korunması için karşılık olarak U 'ya geçmeyen bütün X 'ler, I gurupuna girmiştir. Labiyal uyumunun bozulması böylece *fonetik* niteliğinden olduğu gibi, labiyal ünlü uyumunun yine *morfolojik* bir alt prensipi ("gölge prensipi") olarak dilin "altyapısında" yaşayabildiğini sanmaktayım. Ve bu "gölge prensibi", Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tek tek olarak bulduğumuz ünlü âhengine uyan şekiller meydana getirdiği gibi Orta Osmanlıca devresinde sağlam bir prensip olarak dilin tümünü yavaş yavaş yine etkilemeye başlamıştır.

§ 6 Eski Anadolu Türkçesinden bu yana labiyal ünlü uyumu yine gelişip Eski Türkçede labiyal âhengine uymayan ekler dahi içine almaya başlamıştır. Bugünkü Türkiye Türkçesinde olduğu gibi yalnız çekim ek-

¹¹ Mansuroğlu, s. 166.

¹² Banguoğlu, s. 30 ve devamı ile karşılaştırmız.

lerinin çoğu değil, kelimenin baş hecesinde bulunmayan dar ünlülü hecelerinin çoğu, labiyal uyumu prensipine uymaya başlamıştır. «Labiyal uyumunun Türkiye Türkçesine dönüşü» diye isimlendirebileceğimiz bu gelişmenin, nasıl ve hangi hızla işlediğini ve ne tür çizgileri izlediğini anlamamız için normal Arap yazılı metinlerden edinebildiğimiz bilgi yeterli değildir. Orta Osmanlıca devrinden, yani Eski Anadolu Türkçesinden sonraki devirden¹³ hareketli metinler zâten çok az bir sayıda kalmıştır. Ancak buna karşılık özellikle 17. yüzyılda yazılmış bir çok transkripsiyon metinleri, yani yabancı harflerle yazılmış Türkçe metinler, bulunmaktadır¹⁴.

Geleneksel bir imlâya bağlı olmadığı için ve -bugünkü Latin harfli Türkçede olduğu gibi- bütün sesler genel olarak birer harfle yazıldığından bu tür metinler, yazıldığı devirdeki gerçek Türkçe telâffuzu konusunda son derece değerli bilgi verebilirler. Ancak bu metinler genellikle yabancılar tarafından yazılmış olduğundan metinleri değerlendirirken yazarların Türkçe bilgisinin yeterlilik derecesini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir¹⁵.

§ 7 Burada ele alacağımız iki transkripsiyon metni, Fransa'da tutsak bulunan Sultan Cem'le ilgili olup, 1484-1486 yıllarında yazılmıştır. Böylece, şu ana kadar yayımlanmış en eski transkripsiyon metinlerindendir¹⁶. Bu metinlerden edinebildiğimiz bilgi, Orta Osmanlıcanın en erken gelişme

13 Orta Osmanlıca devri, Eski Anadolu Türkçesi ile Yeni Osmanlıca veya bugünkü Türkiye Türkçesi arasındaki devir olup, en çok labiyal uyumunun gelişmesi ile karakterize edilmektedir. Göstereceğimiz gibi devrin belli bir başlangıç tarihini tesbit etmek imkânsızdır. Başlangıç noktası olarak Kakuk tarafından (Kakuk, s. 7) öne sürülen 15. yüzyılda -I. metnimizde görüleceği gibi- hiç değilse bazı ağızlarda gelişme kısmen sona erdiğinden, bu kadar geç bir tarih düşünülemez. Sonuç tarihi olarak ise Viguiet'nin gramerinin (madde 14'e bakınız) basıldığı 1790 yılı geleneksel olarak kabul edilmektedir.

14 En iyi transkripsiyon metinleri bibliyografyaları şu eserlerde bulunmaktadır: Heffening, s. 2-11; Kakuk, s. 574-566; Hazai 1974, s. 101-105.

15 Transkripsiyon metinleri araştırma metodları ve problemleri için Bombaci OM, s. 176, Kakuk, s. 7-8, Hazai, s. 11-14, Kissling, tür. yer. ve Brendemoen, s. 1-7'ye bakınız. (Kissling, en çok Heffening'in yayımladığı Georgievits metni ile ilgilenmekle beraber Sırçanın etkisi altında bulunan Georgievits'in dilini değerlendirirken 15. yüzyıl Türkçesinin ünlü sistemini yeterli derecede göz önünde bulundurmamaktadır, meselâ: "t. (Türkçe) *bahtsız* > skr. (Sırçça) *bahtsuz*, t. *Qıbrıs* > skr. *Kubrus*" (!, s. 121). Georgievits metni ile ilgili problemlerin çoğu, Hazai (1974) tarafından ele alınmaktadır.

16 Bk. Foy'un bibliyografyası. Schiltberger'in Seyahatnâmesi (bk. bibliyografya, *Helmholdt*) ve 1480 yıllarından kalma anonim bir din kitabı (bk. bibliyografya, *Weil*) olan öteki metinlerde Türkçe ancak bazı kelime ve deyimler geçmektedir.

safhalarını ilgilendirmektedir. İkisi Topkapı Sarayı Arşivinde bulunup 1977'de «Tyrkiske transkripsjonstekster i Topkapı Sarayı i İstanbul» başlıklı doktora tezinde yayımlanmıştır.

§ 8 Metin I (Topkapı Sarayı Arşivi Yabancı Evrak, no. 446), bir İtalyan papazının II. Bâyezid'e Latin harfleriyle yazdığı bir mektuptur : (Adres :)

Doulat capisinda adrenea
(Metin :)

- 1 Soltanima taim cabar bilmis olsun neia men culun Jacob fran
- 2 papas savoya tarafında chim gondarmis edin semdi vin ildir
- 3 firentin cavori ila paulu coli ila chim besirgan nedi bilmis olase
- 4 chim vin ildir savoya capisina culluc eterin gondardiis
- 5 maslacat viun semdi barrac culuus geneves tarafında
- 6 cheldi duca de savoya capisinda men culuus ila bulis
- 7 di umit var chim duca de savoya begui ila maslacatiis
- 8 casil olur umit vardir agustos aynın hon iedi con
- 9 ninda doulatli condicarin aiaq topraqna iasildi bu
- 10 cait vaq farmā bu doulat sitanamindir
- 11 culuus Jacob papas

§ 9 Bugünkü Türkçeye tercümesi (Sentaksı biraz değiştirilmiştir) :

Devlet kapısına, Edirne.

Sultanıma : Dâimâ (?) haber bilmis olsun. ... Ben kulun Yakup Frenk papazı ki şimdi bir yıldır (?) (beni) Floransa'lı gâvur Paolo da Colle ile (ki bezirgân idi) Savoya tarafına göndermiştin. Bilmis olası(m)z ki bir yıldır Savoya kapısına kulluk ederim. Gönderdiğiniz maslahat(a gelince) : Bugün şimdi Barak kulunuz Ceneviz tarafından Duka de Savoya kapısına geldi. Ben kulunuzla buluştu. Ümit var ki Duka de Savoya Bey ile maslahatınız hâsıl olur. Ümit vardır. Ağustos ayının on yedi gününde bu kâğıt devletli hünkârın ayak toprağına yazıldı. Bâki ferman devletli asitânemindir. Kulunuz Yakup Papas.

§ 10 Metin 2 (Topkapı Sarayı Arşivi Yabancı Evrak, no. 88), Cem'in kullarından birinin Cem'e yazdığı veya bir Rum kâtibine yazdırıldığı Yunan harfli bir mektuptur. Adresi ve metin içerisindeki bir satır (12) Yunanca, diğer bölümleri ise Türkçedir :

(Adres:) τὸ εὐγενεστάτο τιμιμενο αὐθεντι μίσερ σινεισιγάλλο
ἀνιψιὸ τοῦ μεγάλου μαιστόρου εἰς τὸ ἀμπρου καλαμῦν
.....να τὸ δόσις του αυθεντη μου

(Metin:)

- 1 σουλτανουμα τοά έτουπ πασουμαγοῦν οὐπαρης τεταχα (1)
- 2 σουλτανουμα
- 3 μάλοῦμ ὄσοῦν σουλτανουμ ουσαρasi ἦλα οὐμπασι τοβλετιἦλα
- 4 σαγλοῦγλα γετησιτῖ μπεντῖ κοῦλοῦμ βεναιτιαι σαφέρ αγνῖ αχιρ
- 5 να γιρδοῦμ βαινετι γουρδοῦμ γιαοῦραυ μπαϊραμνατα τα κιμ γκε
- 6 μι μπουλάμ τεταχα σουλτανουμ τοβλετιναι μπουλμουμ
- 7 μπῖρ γαιμιτῖ τζάν γαίτ τζικάρ τεταχα σουλτανουμα μαλόῦμ
- 8 ὄσοῦν βεναιτιαι γκέλδοῦμ μαλουμον ὄγιατι μπουλδουκ
- 9 ὄ μπεζιργανι τα οὐφακτεφαικ βερμαιτι ὄγιατι βεταχα ολ
- 10 μοῦ γκετιρεν ἄδὰμ αιλι βαιναιτιγ ἄλτουμι αλδι μπεντε
- 11 αἰλιμπαισι φετζε ἄλτινι (αλτι μπεντε(2)) μπιρεξιζους γυρ
- 12 δοῦμ βαιναιτιαι ὄνσεκης ἄλτουμι(3)
- 13 τὸν μίσερ σιάλλο προς σκινουμεν φυλο το χερι του
- 14 μαμπαγια σαλάμ εταιρῆς ελην ουπερῆς τζελαίμπι τε
- 15 σαλάμ εταιρῆς ἔλην ουπερῆς τζιλάλ μπεγ σαλαμ εται
- 16 ρῆς ἔλην ουπερῆς(4) μπεγη σαλαμ εταιρῆς ελην
- 17 οῦπαρης σεραιμεταγια τζοκουτζοκου σαλάμ εταιρῆς .ιτι ατ(5)τζο
- 18 κου σαλάμ εταιρῆς αλίτζια σαλαμ εταιρῆς τζοκουτζοκου
- 19 κιαμαλαλα σαλάμ εταιρῆς μοιζοι μοιλαιναιρη κα
- 20 πουτζια α.σκια σαλαμ εταιρῆς αλι σαλαμ εταιρῆς (6)
- 21 επισινι (7)
- 22 γουσὸφ κουλοῦν

Altında nokta bulunan harfler, okunaksızlığından dolayı, kesinlikle tespit edilememiştir.

- 1 Kelime, satırdaki diğer kelimelerin üstünde yazılmıştır.
- 2 Sonradan silinmiştir.
- 3 Son iki harf, kelimenin üstünde yazılmıştır.
- 4 Silinmiş ve okunaksızdır.
- 5 Mürekkeple lekelenmiştir.
- 6 ve 7, 3, gibi.

§ 11 Tercüme denemesi :

(Adres :) Üstâd-ı âzam'ın kardeşi oğlu olup, Abrukalamin (Cem'in Fransa'da bulunduğu şatolardan biri; bugünkü adı : Boislamy)'de bulunan muhterem asilzâde Siniskalko (= kâhya) Bey Efendi.....
..... efendime veresin.

(Metin :) Sultanıma dua edip başmağınımı öperiz. Ve daha: Sultanıma malûm olsun : Sultanımın üserası ile obası, devleti ile sağlıkla yetişti. Ben de kulun Venedik'e Safer ayının ahirinde girdim. Venedik'i gördüm, tâ ki gâvurun bayramına (kadar) gemi bulayım. Ve daha : Sultanımın devletine bir gemi bul(a)mam. Çok geç çıkar. Ve daha : Sultanıma malûm olsun : Venedik'e geldim. Malûmün o yadı (??) bulduk. O bezirgân da ufak tefek vermedi (?) getiren adam elli Venedik altını aldı benden. Ellibeş altını aldı benden. Bir eksiksiz (?) girdim Venedik'e. Onsekiz altını.... (Yunanca : Siniskalko Beye diz çökeriz elinden öperim). Babaya selâm ederiz, elini öperiz. Çelebi'ye de selâm ederiz, elini öperiz. Celâl Beye selâm ederiz, elini öperiz Beye selâm ederiz, elini öperiz. Sermet (?) Ağa'ya çok çok selâm ederiz çok çok selâm ederiz. Alicik'e (?) selâm ederiz, çok çok Kemâl'e de selâm ederiz. Bizi bilenlerin Kapıcı'ya Selâm ederiz.... selâm ederiz hepsine.

Yusuf kulun.

§ 12 Burada ele alamayacağımız imlâ özelliklerini bir yana bırakarak yukarıda tercümesini verdiğimiz metnin amacımıza daha elverişli olması için Latin harfli *fonemik* bir transkripsiyonunu veriyoruz. Ancak çeviriden anlaşıldığı gibi Yunan harflerinin yetersizliğinden bu metnin bazı ayrıntıları hâlâ karanlıkta kalmaktadır.

- 1 /sultanuma doa edüp paşumağınımı öperiz. ve daha sultanuma
- 2 malum olsun. sultanum usarası ile ubası dövleti ile
- 3 sağluğla yetişti. ben de kulum venediye safer ayını ahır-
- 4 na girdüm. venedi gördüm gâurum bayramna ta kim ge-
- 5 mi bulam. ve daha sultanum dövletine bulmum
- 6 bir gemi. çak geç çıkar. ve daha sultanuma malum
- 7 olsun venediye geldüm malumon üyatı (o yadı ?) bulduk
- 8 o bezirganı da ufaktefek vermedi. üyatı (o yadı) ve daha ol-
- 9 bi getiren adam elli venedig altını aldı benden.
- 10 ellibeşi feçe altını aldı benden. bir eksiksüz gir-
- 11 düm venediye. onsekiz altını
- 13 babaya salam ederiz elin öperiz. çelebi de

- 14 salam ederiz elin öperiz. cilal bey salam ede-
 15 riz elin öperiz. beyi salam ederiz elin
 16 öpariz. seremet aya çokuçoku salam ederiz ço-
 17 ku salam ederiz. alıcıya salam ederiz çokuçoku
 18 k'amala da salam ederiz. bizi bileneri ka-
 19 puciya salam ederi eli.. salam ederiz
 20 hepisini
 21 yusof kulun/

§ 13 Özellikle I. metnin, Türkçesi iyi olmayan bir yabancı tarafından yazılmış olduğu bellidir. 2. metinde ise -gerek okunaksızlığı, gerekse imlâsı bakımından- hiç anlaşılmayan bir çok kelime vardır. Bu sebeplerle bu gibi metinlerin büyük değeri, ilk bakışta göze çarpmaz. Ancak sistemli olarak fonetik özelliklerini inceleyerek yazarların acemiliğinden doğan dil yanlışlarını hesaba kattıktan sonra 15. yüzyıl Türkçesinin gerçek durumunu veren bazı özellikler bulabiliriz. Bunların en önemlisi ise, bugünkü Türkiye Türkçesinde labiyal uyumuna tâbi olan eklerdeki ünlü sistemidir.

§ 14 17. yüzyıl transkripsyon metinlerinde $I > X$ ve $U > X$ değişmesinin, yâni labiyal uyumunun yeni başlamasının, bâzı eklerde çoktan ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu gelişmenin sonu, yâni labiyal uyumunun tam uygulanması, 1790 yılında basılan Viguier'nin gramerinde ilk defa olarak¹⁷ görülmektedir. 15. yüzyıla âid iki metnimizde rastlanan ek ünlüsü sisteminin, Eski Anadolu Türkçesinin sistemine daha yakın olacağını beklememiz tabiidir. (Aynı yüzyıldan kalma diğer transkripsyon metinlerinden, meselâ Mühlbacher metninden¹⁸ bu konuda alabildiğimiz bilgi elverişli değildir.)

Fakat burada çok ilgi çekici bir şey gözümüze çarpıyor: 2. metnin ünlü sistemi, bütün eklerdeki U ve I ünlülerinin muhâfaza olduğu Eski Anadolu Türkçesi sistemine çok benzediği gibi, aynı yıllarda yazılmış olan I. metin, $I > X$ değişmesinin daha başlamadığı, ancak $U > X$ gelişmesinin sona erdiği bir safhayı temsil etmektedir.

§ 15 Metinlerin her ikisinde bazı eklerin labiyal uyumuna tâbi olup olmadığı konusunda bilgimiz yoktur; çünkü tesâdüfen bütün bulunduğu örneklerde bu eklerin labiyal ünlülü olanları hep labiyal, illabiyal ünlülü

17 Bk. Hazai, s. 436.

18 Bk. Heffening, s. 59 ve devamı.

olanları ise hep illabiyal ünlüden sonra geçmektedir. Bu durum, aşağıdaki ekler için geçerlidir¹⁹.

- (y)I* (belirtme eki) : /bizi/ II, 18, /hepsini/ II, 20.
- II-* (edilgen eki) : *iasildi* (≠ yazıldı) I, 9.
- I* (3. şahıs eki) : *bulisdi* (≠ buluştu) I, 6, *cheldi* (≠ geldi) I, 6, *iasildi* I, 9, *besirgan nedî* (≠ bezirgân idi) I, 3; /aldı/ II, 9, II, 10, /vermedi/ II, 8, /yetiştî/ II, 3.
- In* (I. şahıs tek. fiil eki) : *eterin* (≠ ederim) I, 4.
- miş* (geçmiş ortaç eki) : *gondarmis* (≠ göndermiş) I, 2, *bilmiş* I, I, I, 3.
- İz* (2. şahıs çoğ. fiil eki) : *olase* (≠ olası(nı)z) I, 3.
- UK* (I. şahıs çoğ. fiil eki) : /bulduk/ II, 7.
- sUn* (3. şahıs fiil eki) : *olsun* I, I; /olsun/ (≠ olsun) II, 2, II, 7.

§ 16 Genel olarak labyal âhengine uymayan *I* ekleri şunlardır :

- (s)I* (3. şahıs iyelik eki) : *begui* (≠ beyi) I, 7, *capisi* (≠ kapısı) I, adres, *capisine* I, 4, *capisinde* I, 6, *cavori* (≠ gâvuru) I, 3, *connında* (≠ gününde) I, 8, *tarfinda* (≠ tarafında) I, 2, *tarafında* (≠ tarafından) I, 5, *topraqna* (≠ toprağına) I, 9; /altımı/ (≠ altını) II, 9, /altını/ II, 10, /altını/ II, II, /bayramna/ II, 4, /dövleti/ II, 2, /dövletine/ II, 5, /elin/ (≠ elini) II, 13, II, 14, II, 15 (2 defa), /hepsini/ II, 20, /ubası/ (≠ obası) II, 2, /usarası/ (≠ üserâsı) II, 2.
- CI* (isimden isim türeme eki) : /kapuçıya/ II, 18.
- İş-* (işteşlik eki) : *bulisdi* (≠ buluştu) I, 6; /yetiştî/ II, 3.
- IK* (isim eki) : *culluc* (≠ kulluk) I, 4; /sağluğla/ (≠ sağlıkla) II, 3. Bu ek için madde 24'e bakınız.

§ 17 U eklerine gelince -*Uz* eki dışında 2. metin *U*. ünlüsünü muhafaza ederken I. metin hep *X* göstermektedir :

- Uñ* (âidlik eki) : *aynin* (≠ ayının) I, 8, *condicarın* (≠ hünkârın) I, 9, *sitanamindir* (≠ (â)sitânemindir (?)) I, 10; /gâurum/ (≠ gâvurun) II, 4.
- sUz* (sifat eki) : /eksiksüz/ (≠ eksiksiz) II, 10.
- IU* (sifat eki) : *doulatli* (≠ devletli) I, 9.

¹⁹ İtalik harfler ile yazılan kelime şekilleri, 1. metinden; fonemik olduğu için kesme işaretleri arasından yazılan biçimler ise 2. metindedir. Eklerin arkifonemik şekilleri ise, başka bir şey belirtilmediği yerlerde hep Eski Anadolu Türkçesindeki ana fonemi ile alınmıştır. Önünde ≠ işareti bulunan kelimeler, metinlerdeki şekillerin bugünkü Türkçe karşılığıdır.

- (U)m (I. şahıs aitlik eki) : *soltanima* I, 1; /sultānum/ II, 2, II, 5, /sultānuma/ II, I, II, 6.
- Um (I. şahıs fiil eki) : /geldüm/ II, 7, /girdüm/ II, 4, II, 10, /gördüm/ II, 4.
- (U)ñ (2. şahıs âidlik eki) : *culun* (≠ kulun) I, 1; /kulum/ II, 3, /kulun/ II, 21, /mālūmon/ II, 7, /paşumağun/ (≠ başmağını) II, 1.
- Uñ (2. şahıs fiil eki) : *gondarmis edin* (≠ göndermiş idin) I, 2.
- Uz (I. şahıs çoğ. fiil eki) : /ederiz/ II, 13, II, 14 (2 defa), II, 15, II, 16, II, 17 (2 defa), II, 18, II, 19 (2 defa), /öpariz/ II, 1, II, 16, /öperiz/ II, 13, II, 14, II, 15.
- (U)ñUz (2. şahıs çoğ. âidlik eki) : *culuus* (≠ kulunuz) I, 5, I, 6, *maslacatıis* (≠ maslahâtınız) I, 5, *gondardiis* (≠ gönderdiğiniz) I, 4.
- (y)UP (ulaç eki) : /edüp/ (≠ edip) II, 1.
- DUK (ortaç eki) : *gondardiis* (≠ gönderdiğiniz) I, 4.
- DUr (ekeylem) : *ıldır* (≠ yıldır (?)) I, 2, I, 4, *sitanamindir* ((â) sitâne-mindir (?)) I, 10, *vardır* I, 8.

§ 18 Birinci metinde rastladığımız gelişme safhasının, 1480 yıllarının standart Türkçesinin genel bir durumunu gösterdiğini sanmıyorum. Çünkü Topkapı Sarayı Arşivinde, aynı mektubun Saraya vardıktan sonra harekeli Arap harfleriyle yazılmış bir transkripsiyonu da bulunmaktadır (Topkapı Sarayı Arşivi no. 6068/2)²⁰. Transkripsiyonda hep *ayvnuñ*, *hünkârũñ*, *‘asitānenũñdür* (! asıl metinde *sitanamindir*), *dövlētlũ*, *sultānuma*, *gönderdigüz* (!), yani o devre göre bekleyebildiğimiz şekiller geçmektedir. Bu şekiller, 2. metinde belli olduğu gibi, U'ların, *standart Türkçe* diyebileceğimiz Saray Türkçesinde X'e henüz geçmediğini göstermektedir. Fakat Latin harfli metindeki şekillerin çoğu, transkripsiyonu yazan kişi tarafından doğru anlaşıldığına göre, X'li şekiller, *ağz* değişiklikleri olarak yorumlanabilir.

1. metnin dili, standart Türkçeden ayrı bir ağız olduğu, özellikle *bulısdı* (≠ buluştu) şeklinden de belli olmaktadır. Transkripsiyonda *buluşdı* biçiminde harekelendirilmiş olan bu kelime, standart Türkçede I > X değişmesinin hiç değilse bâzi durumlarda başladığını, ancak I. metnin ağızında henüz etkili olmadığını göstermektedir.

§ 19 1. metnin yazıldığı ağızın, Türkçenin hangi ağız olduğunu tes-

²⁰ Bu metnin var oluşundan İ.H. Ertaylan, «*Sultan Cem*» (İstanbul 1951) adlı kitabında (s. 204, fakat yanlış tasnif numarası vererek) söz etmektedir.

pit etmek, şimdilik kolay değildir. (I. satırdaki *ben* yerine geçen *men* biçimi de, bu konuda pek aydınlatıcı değildir, ancak ağzın, standart Türkçeden ayrı bir ağız olduğu düşüncemize ağırlık vermektedir). Ancak $U > X$ gelişmesinin bu ağızda bu kadar erken sona ermesi, labiyal ünlü uyumunun, Türkçenin bütün devirleri boyunca bir anaprensip olduğunu, ancak değişik ağızların bu konuda aynı hızla gelişmediğini göstermektedir.

Elimizdeki Orta Osmanlıca metinlerin hemen hemen hepsinin yazıldığı Saray ve edebiyat dilinde bu gelişmenin daha yavaş olmasının sebebi, yabancı kelimelerin bu dil üzerindeki büyük etkisine bağlamak istiyorum. Ünlü uyumu ile ilgisi olmayan Arapça ve Farsçanın büyük etkisi altında kalan Saray ve edebiyat dilinde ünlü uyumunun tabii gelişmesi hayli zorlaşmıştır. Zâten, Eski Türkçe ile Eski Anadolu Türkçesi arasındaki geçiş devresinde labiyal uyumunun ortadan kalkması da, -fonetik sebeplerin yanı sıra- Arapça kelimelerin, Türklerin Müslümanlığı kabûlü ile Türkçeye âdetâ akın etmesinin bir sonucu olmalıdır.

§ 20 Ancak, labiyal uyumunun Orta Osmanlıcada hızlı gelişmesini engelleyen fonetik bir faktör de vardır. Bu faktör, /n/ ve labiyal ünsüzlerin, komşu ünlüleri labiyal olarak koruması, arasına da labiyal olmayan komşu ünlüleri yuvarlaklaştırmasıdır. Buna benzer bir olayı labiyal uyumunun Eski Anadolu Türkçesinden kaybolmasında da görmüştük.

Türkçede pek yaygın olan bu fenomen, 2. metindeki /altımı/, /altını/, /kapucıya/ gibi şekillerde görmekteyiz. Benzer şekiller, birçok Türkiye Türkçesi ağzında, hattâ tek tek olarak özellikle yaşlıların konuşmasında İstanbul ağzında da bugüne dek geçtiği gibi²¹, 15. yüzyıl Türkçesinde bu şekillere rastlamamız tabiidir. *Altın*, *kapu* gibi biçimlerin 15. yüzyıl standart Türkçesinde genel olarak bulunması, labiyal uyumunun az gelişmiş safhasına, bugünkü Türkçede tek tek olarak bulunması ise /n/ ve /p/'nin koruyucu etkisine bağlıdır.

Ancak çekim eklerinde olduğu gibi birinci metnimiz, bu konuda da beklenmedik ileri bir gelişme safhasını göstermektedir : *capısına*, *capısında*. Bu şekillerin standart Türkçe telâffuzuna dayanmadığı, harekeli Arap harfli transkripsiyonun *kapısına* şeklinden belli olmaktadır.

2. metinde /altımı/, /altını/ şekillerinin yanında bir defa /altını/ biçimini bulmamız da, yukarıda belirttiğimiz gibi, 15. yüzyıl Türkçesinin

²¹ Deny'nin «*kapu*, İstanbul ağzında ancak bu yüzyılın başlangıcında *kapı*'ya geçtiği» iddiası (Deny, Princ. s. 69) böylece doğru değildir.

tek bir dil değil, değişik gelişme safhalarında bulunan birçok ağızları içine alan bir dil olduğunu göstermektedir.

§ 21 Komşu ünsüzler gibi fonetik faktörlerin, labiyal ünlü uyumunun gelişmesine etkili olduğu kesindir. Ancak bu arada başka faktörleri de hesâba katmak gerekmektedir.

G. Hazai'nin çok düzenli bir şekilde yayımladığı 17. yüzyıl *Harsány* metni bizim iki metnimizle karşılaştırılınca *I* eklerinin, *U* eklerine göre daha uzun zaman ve daha iyi bir şekilde korunduğu belli olmaktadır. Bunu şu sebeplere bağlamak istiyorum :

Eski Anadolu Türkçesindeki *I* eklerinin sayısı, *U* eklerinin sayısından çok daha azdır. *I* ekleri, erken bir safhada labiyal ünlü âhengine uymaya başlamış olsaydı, *I* ekleri gurupunun tümü, daha büyük *U* ekleri gurupunun etkisi altında kalarak* $I > U$ diye bir değişme meydana gelmiş olabilirdi.

Yukarıda gösterdiğimiz gibi (madde 15'de), *I* eklerinin, labiyal olmayan ünlüden sonraki durumda labiyal uyumuna tâbi olup olmadığına karar veremediğimiz örneklerin sayıca çok olması göze çarpmaktadır. Ancak bu özellik, tesadüfe bağlı değildir: Çekim eklerinden önceki hece, yani kelime gövdesinin son hecesi, labiyaldan çok labiyal olmayan (illabiyal) ünlü taşımaktadır, çünkü /o/ ve /ö/ ünlüleri bir kelimenin ancak ilk hecesinde geçebildiğinden önses olmayan hecelerde dilde bulunan labiyal olmayan ünlülerin hepsi, yâni dördü (/a/, /e/, /ı/, /i/), labiyal ünlülerden ise ancak yarısı, yâni ikisi (/u/ ve /ü/) yer alabilir. Böylece (labiyal ünlülü hece+*I* eki) birleşimi, diğer ünlü birleşimlerine göre seyrek olup, dilin yapısına aykırı düşen bir birleşim olarak göze batmamıştır.

§ 22 Bununla berâber, *U* eklerine göre daha az bir ölçüde ünlü âhengine uyan *I* eklerinden bâzısı, 17. yüzyıl standart Türkçesini temsil eden *Harsány* metninde yine dörtlü değişme, yâni tam labiyal uyumu (*X*) göstermektedir. Bunların en önemlileri, bulunduğu örneklerin % 100'ünde labiyal uyumuna uyan fiil içi ekleri *-In-*, *-Il-* ve *Iş-*, daha az bir ölçüde de *-IK'*tır. Hazai'nin verdiği istatistikte labiyal uyumu sıklığı bakımından bu ekleri izleyen ek, (elverişli istatistik vermeyen ve çok seyrek kullanılan birkaç ek dışında) 3. şahıs iyelik eki *-(s)I'*dır. Fakat bu ek, bütün örneklerin yalnız % 13'ünde labiyal uyumu göstermektedir²².

Öte yandan *-mIş*, belirtme ekleri *-(y)I* ve *-nI*, soru eki *-mI* gibi diğer *I* eklerinde labiyal uyumu hiç yoktur.

Bu enteresan durumun sebebi ortadadır: Bir ek, kelimenin gövdesine ne kadar yakın bir hecede bulunursa labiyal uyumundan o kadar etkilenmiş olur. Labiyal uyumuna tâbi olan yukarıda sözü geçen ekler, çok seyrek olarak (yani fiil ekleri *-In-*, *-Il-*, *-Iş-* yalnız emir durumunda, *-IK* yalnız yalın durumda) bir kelimenin son hecesini oluşturmaktadır²³.

Bu eğilim, *I* eklerinde belli olduğu gibi, iki heceden birleşik *U* eklerinde de görülmektedir (madde 25'e bakınız). Harsány metninde bu eklerin ikinci hece ünlüsü çoğu zaman labiyal uyumuna uymaz, birinci hece ünlüsü ise uyuma bağlıdır. Böylece gelişmenin, gövde morfeminden hemen sonraki morfemden başlayarak adım adım son heceye kadar geçtiği belli olmaktadır²⁴.

§ 23 *I*'nin korunmasında komşu ünsüzler de etkili olmuş olabilir. Hiç değilse *-mIş* ve *-CI* eklerinde /ş/ ve /c/, *I*'nin labiyal olmadan korunmasında etkili olabilir. İsim ekleri *-CI* ve *-IK*'tan *-CI*'nin labiyal ünlüden sonra her zaman illabiyal, *-IK*'ın ise -yukarıda belirttiğimiz gibi- çok defa labiyal olmasını belki bu sebebe bağlayabiliriz. Böyle bir açıklamaya karşı fiilden türeme isim eki *-(y)Iş* için illabiyal-labiyal oranının Harsány metninden 66-33 olması²⁵, bir itiraz sebebi olabilirdi, ancak metnin bütününde bu ekin yalnız üç örneği bulunduğundan bu özelliğe önem vermek bence pek doğru değildir. İsteşlik eki *-Iş-*'taki /ş/'nin yukarıdaki *bulısdı* şekline mukabil Harsány metninde illabiyal ünlüyü koruyamaması, *-In-* ve *-Il-* ekleri ile analogi olarak da açıklanabilir²⁶.

§ 24 Madde 22'de belirttiğimiz gibi eklerin içinde *-IK* ekinin özel bir durumu vardır. Çok erken bir safhada²⁷ tek tek olarak yuvarlak ünlü ile bulunan *-IK* eki, Eski Anadolu Türkçesinde genellikle *I* ünlülü bir ek sayıldığı halde, diğer transkripsiyon metinlerinde arasına olduğu gibi, bizim iki metnimizde yalnız yuvarlak ünlüden sonra değil, düz ünlüden sonra da labiyal ünlü taşımaktadır: *culluc*, /sağluğla/. Hazai, bu özelliği pek ayrıntılı bir şekilde inceleyerek²⁸ bunun, labiyal ünlü uyumunun normal gelişme çizgilerine aykırı düşen âdetâ bir «yan ürünü» olarak yorum-

23 Heffening, s. 60.

24 Banguoğlu, s. 30 ile karşılaştırmız.

25 Hazai, s. 434.

26 Caferoğlu, s. 244-5 ve Kakuk, s. 456 ile karşılaştırmız.

27 Hazai 1964, s. 3. Georgievits metninde de *sağloğla* şekli vardır, bk. Heffening, s. 60.

28 Hazai 1964, değişik metinlerden bir çok örnek vermektedir. Harsány metnindeki aynı problem için bk. Hazai, s. 391-2, 424 ve özellikle 426; başka metinler için bk. Heffening, s. 60, not 3.

lanabildiğini göstermiştir. *I* ve *U* guruplarının henüz tam olarak *X*'e geçmediği ve her ekin hangi gurupa âid olduğu kesinlikle bilinmediği bir safhada öyle bir «ters gelişme» düşünülebilmektedir.

§ 25 *U > X* gelişmesinin hangi çizgileri takibettiğini ve hangi şartlara bağlı olduğunu tespit etmek, elimizdeki transkripsyon metinlerinden toplayabildiğimiz bilgi karmaşık olduğundan çok daha zordur.

Yine bu gelişmede de komşu ünsüzlerin önemli bir rol oynadığı muhtemeldir. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine geçiş devresinde ünsüzler labiyal ünlü uyumunun bozulmasında etkili olduğu gibi, /n/ ve labiyal ünsüzlerinin Orta Osmanlıcada *U*'yu koruduğundan yukarıda (madde 20'de) bahsedilmiştir. Bu sebeple ulaç eki *-UP* ve I. ve 2. şahıs fiil ve âidlik ekleri Harsány metninden hemen hemen her zaman yuvarlaktır.

Fakat yine *-I* morfemlerinde olduğu gibi ek morfemlerinin bir kelimenin morfem sırası içindeki yerinin, daha büyük önem taşıdığı görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere, I. ve 2. şahıs fiil ve âidlik ekleri *-(U)m* ve *-(U)n̄* Harsány metninde çoğu zaman yuvarlaktır, fakat aynı morfemler, I. ve 2. şahıs çoğul *-(U)n̄Uz*/*-(y)UñUz* ve *-(U)muZ* eklerinin birinci ögesi olduğu zaman labiyal ünlü âhengine uymaya çok daha eğilimlidir.

Morfemlerin bulunduğu yerin önemi, I. şahıs çoğul eki *-UK* çoğu metinlerde yuvarlak kalırken, neden ortaç eki *-DÜK*'un *uyuma* tâbi olduğunu, âidlik eki *-(n)Uñ* yuvarlak iken, neden 2. şahıs çoğul âidlik eki *-(U)n̄Uz*'un birinci ögesinin çoğu zaman uyuma tâbi olduğunu ve nihayet *-DÜr* ekinin ekeylem olarak hiç değilse Harsány metninde yuvarlak iken, neden ettirgen fiil eki olarak uyuma tâbi bulunduğunu²⁹ açıklayabilir. Aynı şekilde uyuma tâbi olan diğer eklerin çoğunun normal olarak çekilmiş bir kelimenin sonunda değil, tam tersine kelimenin kök hecesine en yakın durumda bulunması, göze çarpan fakat bu "kurala" göre kolayca anlaşılabilir bir özelliktir³⁰.

Bu alanda bilgisayarla yapılan bir istatistik araştırması, belki yeni ve enteresan bilgi ortaya koyabilir.

§ 26 Yine özellikle I. ve 2. şahıs âidlik ve fiil eklerinin gelişmesi, ayrıntılı analogjilerinden dolayı son derece karışıktır. Meselâ, I. şahıs tekil eki *-(U)m*, Harsány metninde bulunan örneklerin % 25'inde, I. şahıs çoğul *-(U)mUz* ekinin birinci ögesi olarak da örneklerin % 82'sinde la-

29 Buna karşılık bk. Heffening, s. 84-5.

30 Hazai, s. 435.

biyal uyumuna tabidir. Bu, yukarıda sözünü ettiğimiz “kural”ın ana çizgilerine uymaktadır. Fakat I. şahıs çoğul $-(y)Uz$ fiil ekinin, hem Harsány metninde, hem de bir çok bakımdan Eski Anadolu Türkçesine yakın olan bizim 2. metnimizde hep $-(y)Xz$ şeklinde geçmesi, beklediğimiz gelişmeye büsbütün aykırı düşmektedir.

Bunu belki şöyle açıklayabiliriz : Aslında *biz/-miz*'den gelişmiş olan I. şahıs çoğul fiil eki $-(y)Uz$, «şimdiki zaman kipi» kalıplaşmış bir kip olarak ilk ortaya çıktığında analogi yolu ile I. ve 2. şahıs âdlik ekindeki *U* ünlüsünü almıştır. Fakat yine 2. şahıs tekil fiil eki $-sUn$ başta olmak üzere, şahıs fiil eklerinin şahıs zamirleri ile olan ilişkisi belli idi. 2. şahıs çoğul $-sInUz$ ekinin yanında uzun zaman $-sIz$ ekinin de kullanılması (I. metnimizdeki *olase* (/olasız) gibi), aynı ilişkiyi belirtmektedir³¹. Labiyal olmayan şahıs zamirleri ile olan bu ilişki, bu fiil eklerinin erken bir tarihte *X* gurupuna geçmesine yol açmıştır³². *Âidlik* eki $-(U)nUz$ 'a tam ters olarak, Harsány metninde³³ hemen hemen $-sInIz$ şekline giren *fiil* eki $-sInUz$ 'daki ikinci ögenin dışında, fiil eklerinde düşünülebilecek bir $U > I$ değişmesi olmamıştır. Bunun sebebi, yine bu eklerin çoğunda bulunan /n/ (hem eski /n/ hem de kısmen /ñ/'den, yani gelişmiş olan /n/) ünsüzünün koruyucu gücüne bağlayabilmeniz mümkündür.

Fakat yine yukarıda çizdiğimiz “kurallara” uymayan bazı ekler vardır. Meselâ, $-sUz$ ve $-IU$ eklerinin Harsány metninde hemen hemen her zaman labiyal âhengine uyması³⁴, hiç değilse komşu bir ünsüzün etkisiyle açıklanamaz. Belki bu ekler, sıfat eki olarak genellikle kelimenin son hecesini oluşturmakla beraber *çekim* ekleri değil, *türeme* ekleri olup kelimenin gövdesine âid bir morfem olarak kabul edildiğinden labiyal âhengine uymuştur.

§ 27 Türkçenin temeline âid olan labiyal uyumu gelişmesinin, belli başlı ses ve yapı şartlarına bağlı olduğu kesindir. Ancak bu şartların bütün ayrıntıları henüz belli değildir. Daha başka transkripsiyon metnlerinin ortaya çıkmasıyla bu şartlar daha iyi anlaşılacaktır. Ancak I. metni ele alırken işâret ettiğim gibi, Türkçenin gelişmesi, tek yönlü değildir. Saray dilinin yanında, yabancı kelimelerin etkisinden uzak kalıp beklenmedik erken bir tarihte standart Türkçede henüz görünmeyen gelişme safhalarına varan ağızların bulunduğunu göstermek, bu yazımın amaçlarından biriydi.

31 Hazai, s. 418.

32 Hazai, s. 415, 418.

33 Hazai, s. 417-8.

34 Hazai, s. 400-1.

BIBLIYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Banguoğlu : Banguoğlu, T. : *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl-ü Nevbahar*, Breslau 1938.
- Bombaci OM : Bombaci, A. : «*Recenti edizioni di testi Turchi in trascrizione*», *Oriente Moderno* XXIX, 10-12, s. 176-189, Roma 1949.
- Bombaci 1952 : Bombaci, A. : «*Probleme der historischen Lautlehre der türkischen Sprache*», *Ural-altaische Jahrbücher* 24 (3-4), s. 89-105, Wiesbaden 1952.
- Brendemoen : Brendemoen, B. : *Tyrkiske transkripsjonstekster i Topkapı Sarayı i Istanbul*, Oslo 1977.
- Caferoğlu : Caferoğlu, A. : «*Die anatolischen und rumelischen Dialekte*», *PhTF* I, s. 239-260.
- Deny PhTF : Deny, J. : «*L'osmanli moderne et le türk de Turquie*», *PhTF* I, s. 182-239.
- Deny Princ. : Deny, J. : *Principes de grammaire turque («Turk de Turquie»)*, Paris 1955.
- Eckmann : Eckmann, J. : *Chagatay Manual*, Bloomington/Lahey 1966.
- Foy : Foy, K. : «*Die ältesten osmanischen Transkriptionstexte in gothischen Lettern*», *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen - Westasiatische Studien* IV, s. 230-277, Berlin 1901 ve V, s. 233-293, Berlin 1902.
- Gabain : von Gabain, A. : *Türkische Turfan-Texte VIII. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin - Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrg. 1952, Nr. 7*, Berlin 1954.
- Hazai : Hazai, G. : *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsányi*, Budapest 1973. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XVIII).

- Hazai 1964 : *«Contribution à l'histoire des dialectes osmanli-turcs»*, Studia Orientalia Fennica 28, s. 5-9, Helsinki 1964.
- Hazai 1974 : Hazai, G. : *«Zum balkanischen Hintergrund der osmanisch-türkischen Transkriptionstexte von Bartholomaeus Georgievits»*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae XX, s. 71-106, Budapest 1974.
- Heffening : Heffening, W. : *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544-1548*, Leipzig 1942.
- Helmholdt : Helmholdt, W. : *«Das türkische Vaterunser in Hans Schiltbergers Reisebuch»*, Folia Orientalia VI, s. 247-249, Kraków 1964.
- Kakuk : Kakuk, S. : *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles*, Budapest 1973. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX.)
- Kissling : Kissling, H.J. : *«Bemerkungen zu einigen türkischen Transkriptionstexten»*, Zeitschrift für Balkanologie VI (1968), s. 119-127.
- Mansuroğlu : Mansuroğlu, M. : *«Das Altosmanische»*, PhTF I, s. 161-182.
- PhTF : *Philologiae Turcicae Fundamenta I-II*, Wiesbaden 1959-1964.
- Tekin : Tekin, T. : *A Grammar of Orchon Turkic*, Bloomington/Lahey 1968.
- Thomsen : Thomsen, K. : *«Bemerkungen über das türkische Vokalsystem der zweiten Silbe»*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae XVI, s. 313-318, Budapest 1963.
- Weil : Weil, G. : *«Ein unbekannter türkischer Transkriptionstext aus dem Jahre 1489»*, Oriens VI, s. 239-265, Leiden 1953.